

SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

Výšeň na Brwnj Zialm ¹

*Ľagycy Swateho Dawida / genž
gešť w počtu Zialmáw VI. Zpýwa se
pod eu Wocu jako o Muránskem
Zámku / yalž Wocy vĽazugy.*

The image shows a musical score for a song. It consists of four staves of music. The first staff begins with a large, ornate initial 'W' and the lyrics 'Ane Bože ne w prchlwošťi'. The second staff continues with 'twe / ani w hñewu twém přehrozném kaš'. The third staff has the lyrics 'ray mne / zaslaužil gšem toho swau'. The fourth staff concludes with 'bezbožnostj / byroššy w Swěcé blaue'. The notation is a form of early printed musical notation, likely from a 16th-century manuscript.

- Z OBSAHU: O. DANGLOVÁ: Podoby chudoby vo vidieckom prostredí južného Slovenska
S. KOVAČEVIČOVÁ: Historické korene niektorých javov ľudovej kultúry na Slovensku
H. URBANCOVÁ: Piesňová tradícia Nemcov v Medzeve
D. BELKO: Pokus o energeticko-informačnú interpretáciu niektorých liečebných praktík v tradičnej ľudovej kultúre Slovenska
P. SLAVKOVSKÝ: The Encyclopedia of Folk Culture of Slovakia

Na obálke:

1. a 4. strana: Incipit piesne Čižičku vtáčku maličky, O Muránskom zámku, Stojí lipka v širom poli v spevníku J. Silvana, vytičeného v Prahe r. 1571 a 1578. Foto S. Kovačevičová.

K článku S. Kovačevičovej: Historické korene niektorých javov ľudovej kultúry na Slovensku.

Preklady Martin Styán

Dear Reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia. This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions, etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,
P. O. Box 57, Nám. Slobody 6
810 05 Bratislava
Slovakia

Electronic version accessible via Internet

URL://www.savba.sk/logos/journals/ap/

HLAVNÝ REDAKTOR

Milan Leščák

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Zora Vanovičová

REDAKČNÁ RADA

Stanislav Brouček, Lubica Droppová, Božena Filová, Milan Kiripolský, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist, Martin Mešša, Magdaléna Paríková, Ján Podolák, Zora Rusnáková, Peter Salner, Miroslav Válka

Slovenský národopis

ČASOPIS ÚSTAVU ETNOLÓGIE SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

VYDAVATELSTVO SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o.

BRATISLAVA

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.ceeol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

ŠTÚDIE

- D a n g l o v á, Oľga:** Podoby chudoby vo vidieckom prostredí južného Slovenska 5
- K o v a č e v i č o v á, Soňa:** Historické korene niektorých javov ľudovej kultúry na Slovensku 26
- U r b a n c o v á, Hana:** Piesňová tradícia Nemcov v Medzeve 45
- B e l k o, Dušan:** Pokus o energeticko-informačnú interpretáciu niektorých liečebných praktík v tradičnej ľudovej kultúre Slovenska 62
- S l a v k o v s k ý, Peter:** The Encyclopedia of folk culture of Slovakia 75

DISKUSIA

- Prof. Andrej Melicherčík: spomienky a inšpirácie (K nedožitej osemdesiatke) 78

MATERIÁLY

- K u m a n o v á, Zuzana:** Demografický výskum rómskej rodiny v Plaveckom Štvrtku 87

ROZHLADY-SPRÁVY-GLOSÝ

- Rozlúčka s Dr. Jánom Mjartanom (Mojmír B e n ž a) 106
- Za Volodymyrom Hošovským (Mikuláš M u š i n k a) 107
- PhDr. Ondrej Demo, CSc. jubiluje (Milan L e š č á k) 110
- Veľký úspech slovenských etnológov - Medzinárodná cena etnologických a antropologických štúdií (Gabriela K i l i á n o v á) 111
- Medzinárodná konferencia "Ekológia a folklór" (Hana H l ô š k o v á) 116
24. Etnomuzikologický seminár (Eva K r e k o v i č o v á) 119
- Poľsko-slovenský seminár "Etnyczne i społeczne zróżnicowanie miasta na przykładzie Warsza-

- wy i Bratislawy"(Monika Vrzgulová - Katarína Popelková) 120
- Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989 (Monika Vrzgulová) 121
- Etnofilm '96 (René L u ž i c a) 122
- "Die heutige Bedeutung oraler Tradition" (Susanne H o s e) 125
- Kongres Psychotronica slovaci (Dušan B e l k o) 127
- Pracovné stretnutia LSNM a SPS v roku 1996 (Dušan B e l k o) 129

RECENZIE-ANOTÁCIE

- Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku (Sylvia D i l l n b e r g e r o v á) 132
- Kulturwissenschaft in Vielvölkerstaat (Gabriela K i l i á n o v á) 133
- Poctivá obec budmerická (Peter Slavkovský) 134
- B. Garaj: Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku (Peter M i c h a l o v i č) 135
- Z. Kumer: Slovenske ľudské pesni Koroške III. (Hana U r b a n c o v á) 136
- A. Gurevič: Nebe, peklo, svet (Alexandra N a v r á t i l o v á) 138
- M. Lutovský: Hroby predkú (Alexandra N a v r á t i l o v á) 140
- H. Eberhard - K. Kaser: Albanien (Gabriela K i l i á n o v á) 141
- Oswoic śmierc (Zuzana B e ň u š k o v á) 143
- F. Eder: Geschlechtsproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg (Nora L á b a d y o v á) 144
- Rómovia na Slovensku a v Európe (Andrea G a l v á n k o v á) 145
- P. Vitebsky: Svět šamanů (Dušan B e l k o) 146
- V. Remešová: Ikonografie a tributů svatých (Andrea G a l v á n k o v á) 147

CONTENTS

STUDIES

D a n g l o v á, Oľga: The Faces of Poverty in Rural Areas of the South Slovakia	5
K o v a č e v i č o v á, Soňa: The historical Roots of some Features of Folk Culture in Slovakia	26
U r b a n c o v á, Hana: The Song Tradition of the Germans in Medzev	45
B e l k o, Dušan: An Attempt at an Energetic-Information Interpretation of some Magic-Medicinal Practices in the Traditional Folk Culture in Slovakia	62
S l a v k o v s k ý, Peter: The Encyclopedia of Folk Culture in Slovakia	75

DISCUSSION

Prof. Andrej Melicherčík: Memories and Inspirations (1917-1966)	78
--	-----------

MATERIALS

K u m a n o v á, Zuzana: Demographic research of the Gypsies family in Plavecký Štvrtok	87
---	-----------

HORIZONS-NEWS-GLOSSARY

An obituary for Dr. Ján Mjartan (Mojmír B e n ž a)	106
---	------------

An obituary for Volodymyr Hošovský (Mikuláš M u š i n k a)	107
Jubilee of Ondrej Demo (Milan L e š č á k)	110
International award of Ethnologic and Anthropologic studies for the Slovak publication (Gabriela K i l i á n o v á)	111
International Conference "Ecology and Folklore" (Hana H l ô š k o v á)	116
The 24th Ethnomusicological seminar (Eva K r e k o v i č o v á)	119
The Slovak-Polish seminar "Etnyczne i społeczne zróżnicowanie miasta na przykładzie Warszawy i Bratislavy (Monika V r z g u l o v á - Katarína P o p e l k o v á)	120
Middle classes (Bürgertum) and civil society in Slovakia in the period 1900-1989 (Monika V r z g u l o v á)	121
Ethnofilm '96 (René L u ž i c a)	122
"Die heutigen Bedeutung oraler Tradition" (Susanne H o s e)	125
Congres Psychotronica slovac (Dušan B e l k o)	127
General assambly of LSNM a SPS in 1996 (Dušan B e l k o)	129
BOOKREVIEWS-ANNOTATIONS	132

HISTORICKÉ KORENE NIEKTORÝCH JAVOV LUDOVEJ KULTÚRY NA SLOVENSKU

SOŇA KOVAČEVIČOVÁ

PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 81364 Bratislava, Slovakia

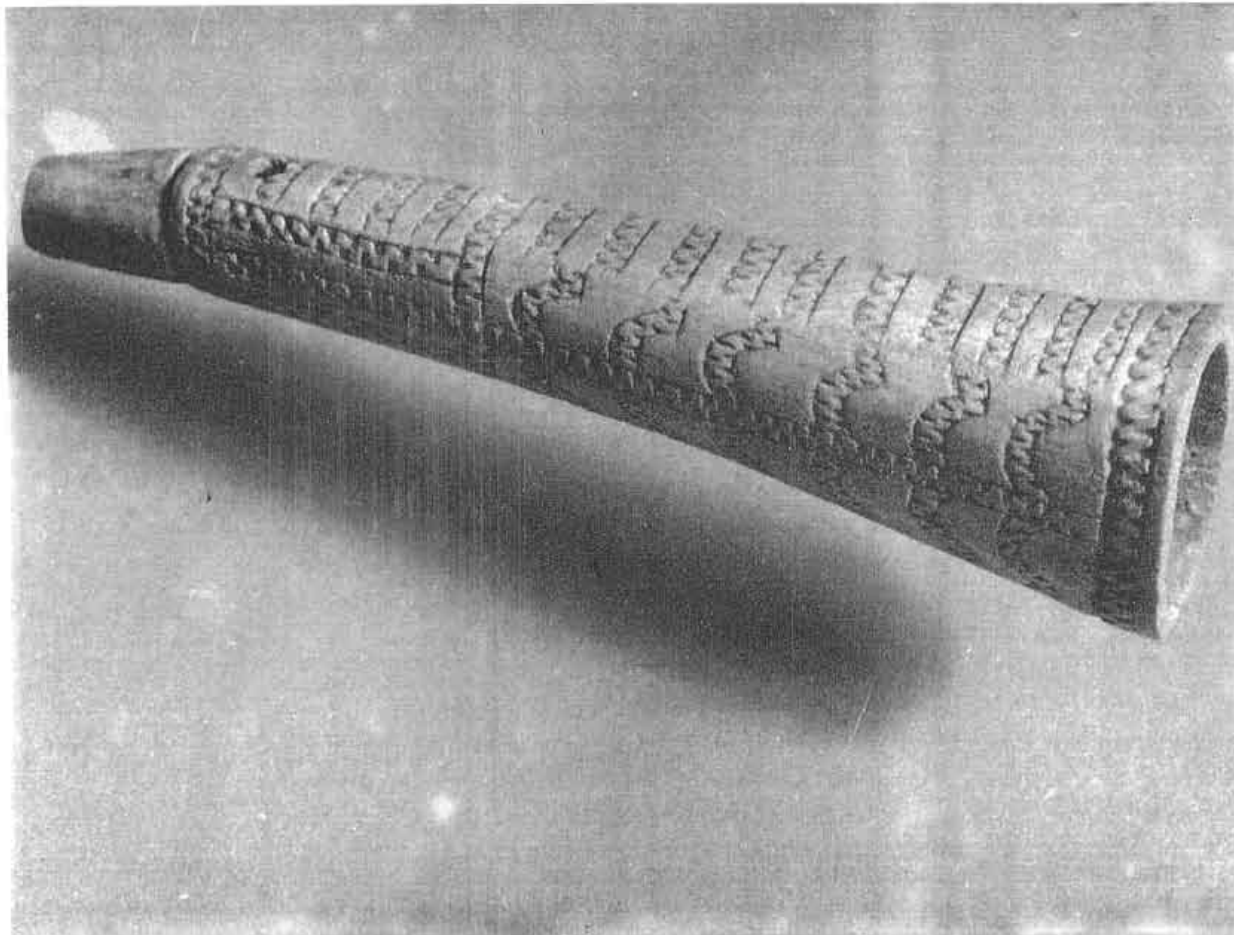
On the basis of historical documents in a chronological series starting from the 10th century and ending in the 18th century, the paper traces the roots of selected cultural phenomena of various communities, which functioned in a changed form in the folk culture in the 19th and 20th centuries. It looks at the circumstances in which certain cultural phenomena came to Slovakia and in a wider sense to the territory of the old Kingdom of Hungary. The author leaves the problem of the circumstances and time, that they became part of folk culture for further research.

Kľúčové slová: genéza ľudovej kultúry
Key words: genesis of folk culture

Štúdiá sa opiera o písomné pramene uverejnené na Slovensku a v Maďarsku. Východiskom práce je téza, že určité javy ľudovej kultúry, známe v 19. a 20. stor., majú staršie historické korene. Obyčajne prišli na Slovensko v súvislosti s rôznymi ideovo-politickými prúdmi. Dostali sa do rozličných spoločností, kde v určitých funkciách a tvarových variantoch prežili po stáročia. V nábožensky a etnicky diferencovaných spoločnostiach boli časťou určitých kultúrnych systémov, čo malo dosah na ich obmeny a ich významové vnímanie. Zistenie, kedy sa dostali do systému ľudovej alebo vidieckej kultúry, vyžaduje ďalšie štúdium.

Pri radení získaných dokladov postupujeme chronologicky. Zámerne vynechávame obdobie 7.-9. stor., ktoré v súvislosti so sledovaním predkresťanských prežitkov a s dnešným zvýšeným záujmom je pomerne známe. Bádanie zámerne začíname 10.-12. stor., obdobím, v ktorom sú málo známe vzťahy a spolužitie našich predkov s uhorskými kmeňmi. Sledovanie končíme počiatkami národného obrodenia a romantizmu, pretože v tejto dobe začína systematický výskum ľudovej kultúry, najmä folklóru a vznikajú práce o jej historickej povahe.

Väčšina našich i českých historikov spája príchod uhorských kmeňov do strednej Európy s devastáciou kultúry Veľkej Moravy a prvou kultúrnych tradícií na našom území. Vyhodnotenie archeologických a historických dokladov pracovníkmi Archeologického ústavu SAV, ako aj Matúšom Kučerom, hovorí o opaku. Ich práce poukazujú na skutočnosť, že časť kniežat a vladykov, pochádzajúcich z nášho územia, sa pridala k uhorským kmeňom a zúčastnila sa

Veľkomoravská kostená pišťala s vruborezovým vzorom z 9. storočia. Archív ÚE SAV

s nimi i výbojov na západ.¹ Obyvateľstvo vidieka ostalo v prevažnej väčšine lokalít a pracovalo nielen pre seba, ale i pre nové panstvo, ktoré by bez ich produktov nebolo mohlo bojovať. Toto obyvateľstvo zachovalo kontinuitu života a kultúry, na ktorú sa v 10.-12. stor. navrstvovali nové hodnoty spojené s upevňovaním moci Arpádovcov a uhorského kráľovstva. Dodnes mnohé javy tohto, dosiaľ u nás málo poznaného obdobia, fungujú v našej kultúre. Týka sa to napr. existencie a názvov žúp, ktoré sa po prvý raz písomne spomínajú v r. 1043-1053 v spojení s pätnástimi komitátmi na Slovensku a štyrmi v Potisí. Charakterizujú ich ako menšie správne kráľovské územné celky, spravované v panovníkovom zastúpení županmi, sídliacimi na župných hradoch. Boli napr. v Nitre, Bratislave, v Honte, Šintave, Hlohovci, Beckove, Zvolene. Toto župné členenie má staršie korene, pravdepodobne franské. Župní hodnostári tej doby mali aj slovanské mená: napr. Beňata, Levka, Boleslau, Miškovec, Mutimir, Sobeslav.² Pod týmito hradmi existovali lokality, ktorých názvy sa zachovali väčšinou dodnes. Jazykovedný rozbor poukazuje na veľkú pracovnú diferenciáciu vidieckeho obyvateľstva v 9.-11. storočí. Týka sa to napr. nasledovných názvov lokalít: Dvory, Monari, Igram, Hrnčiarovce, Mlynarce, Psiare, Koňare, Štitáre, Voderady, Tovarniky, Kovarce a pod.³ Táto rôznosť nás privádza k názoru, že aj keď sa ľudia sezónne zamestnávali roľníctvom, kultúru uvedeného obdo-

Kumánsky strelec, detail výjavu legendy o sv. Ladislavovi. Nástenná malba, V. Lomnica, 14. stor. Foto L. Borodáč.

bia neurčovala len roľnícka práca a prejavy s ňou spojené. Podľa Zoborskej listiny z r. 1113 pribudli i názvy nových lokalít, pomenovaných podľa okolia, napr.: Chmelany, Piešťany, Kostolany a podľa Liptovskej listiny z toho istého obdobia názvy: Štiavnica, Vrbica, Okoličné, Močiar, Trňová Lúka. Sú to väčšinou lokality, ktoré sa zapísali do vývinu celoslovenskej, nielen do regionálnej kultúry. Z tohto obdobia však pochádzajú aj názvy miest podľa trhových dní. Napr. Spišská Sobota, Spišský Štvrtok, maďarský názov Trnavy-Nagyszombat. Trhový život dokladá aj v r. 1156 doložené slovo „oldomáš“.⁴

Obdobie 11.-13. stor. je dôležité aj zakladaním kláštorov, ktorých kultúrny prínos v rôznych modifikovaných podobách prežil po stáročia. Pre vývin poľnohospodárstva, chovu dobytky a vinohradníctva boli dôležité kláštory v Hronskom Beňadiku a Bzovíku. Pre písomníctvo, školy a hudobný život kláštory v Leleši, Spišskej Kapitule, Bratislave a pod.⁵ Za kráľa Kolomana sa kodifikovala staršia svätoštefanská požiadavka, podľa ktorej každých 10 obcí malo mať jeden murovaný kostol a faru.⁶ Väčšina týchto kostolov a farností vznikla pod patronátom panstva a bola zasvätená určitému svätcovi, čo má dodnes ohlas v svätení odpustu-hodov. Tieto malé územné, cirkvou spravované celky sa do 19. stor. udržali v podobe matkocirkví a filií. Permanentné stretávanie sa ľudí v kostoloch matkocirkví malo dosah na vytváranie malých subregionálnych celkov ľudovej kultúry, napr. v odeve, výšivke, pravdepodobne aj vo folklóre. U nás toto členenie bolo vo verejnej správe narušené jozefínskou sekularizáciou. V Škandinávii a vo Veľkej Británii pretrvalo

dodnes a riadi sa ním zakladanie škôl, zdravotníckych zariadení, ba aj sieť ich národopisných atlasov.

Kláštorné školy a kňazi si v kostoloch pri sprostredkovaní etiky života pomáhali legendami. Koncom 11. storočia boli kanonizovaní prví dvaja uhorskí svätci: sv. Štefan (1092) a sv. Ladislav (1098). Legendy o ich živote zatlačili do úzadia staršie cyrilometodské rozprávania o sv. Svorodovi.⁷ Obluba uhorských svätcov a ich uprednostňovanie boli natoľko silné, že sa v ďalších storočiach stali obľúbenými námetmi kostolných malieb (napr. tabule v Spišskej Kapitule, nástenné maľby vo V. Lomnici, Liptovskom Ondreji, Rimavskej Bani a pod.).

O existencii ľudových a igrických piesní hovorí aj záznam synody z r. 1104-5, ktorý zakazuje prerušovať liturgiu spevmi mímov, hercov, hudcov a ľudovým spevom.⁸ Cestovateľ v r. 1056 zaznamenal, že v Uhorsku Maďari za nevestu platia dobytkom a koňmi.⁹ Na Slovensku plátno a ručníky ako dary a symboly svadobného obradu pretrvali do pol. 20. storočia. Existuje aj výklad slova platif, ktorý ho odvodzuje od slova plátno. Maďarská literatúra uvádza, že narodenie božského dieťaťa a jasličky boli v Uhorsku častou vianočného mystéria už v 11. storočí. A až v 16.-18. stor. sa pôsobením laikov, najmä žiakov, dostali z kostolov na ulicu a neskôr v podobe betlehemského sprievodu i do domov. Tie isté pramene sa zmieňujú v 11. storočí o svätení vody na Tri krále, čo na našom území pretrvalo u grékokatolíkov dodnes.¹⁰

Domnievame sa, že pri skúmaní ďalších cirkevných písomností by sme našli nové doklady, ktoré by korene obradu a folklórneho prejavu zachovaného v ľudovej kultúre do pol. 20. stor. posunuli hlbšie do minulosti.

Dôležitým predelom v živote a kultúre všetkých spoločenských vrstiev Uhorska, v užšom zmysle slova Slovenska, bola posledná tretina 13. a nasledujúce 14.-16. storočie. Zmena spočívala v ekonomickej a spoločenskej reforme, inšpirovanej spôsobom hospodárenia a právom západoeurópskych miest a ich vidieckeho zázemia. Uplatnila sa vo veľkej časti strednej Európy.¹¹ Panovník Belo IV. v jej nastolení postavil proti moci magnátov a ich extenzívnemu hospodáreniu novú spoločenskú hierarchiu a racionálne spôsoby hospodárenia aj v menej úrodných regiónoch. Tieto panovníci podľa nového práva a spoločenských regúl obsadzoval domácimi i cudzími kolonistami. V tejto dobe sa v súvislosti s kolonizáciou na Slovensko dostali rôzne národnosti, napr. Nemci, Česi, Taliani a pod. Mestá a šoltýske dediny, ktoré vtedy vznikali, mali voleného alebo dedičného richtára, v mestách poplatného len kráľovskej vrchnosti. Osadníkom povolil ťažbu rudy a jej spracovanie, remeslá, obchodovanie, ťažbu dreva, a najmä obrábanie pôdy trojpoľným systémom. Nové spôsoby práce zracionalizovali staršie domáce činnosti, baníctvo, remeslá i obchodovanie. Nová logika hospodárenia a práce sa prejavila aj v pôdoryse

Tanec kresaný a párový na kolorovanej rytine J. Bikessiho, konc. 18. a zač. 19. stor. Foto H. Bakaljarová.

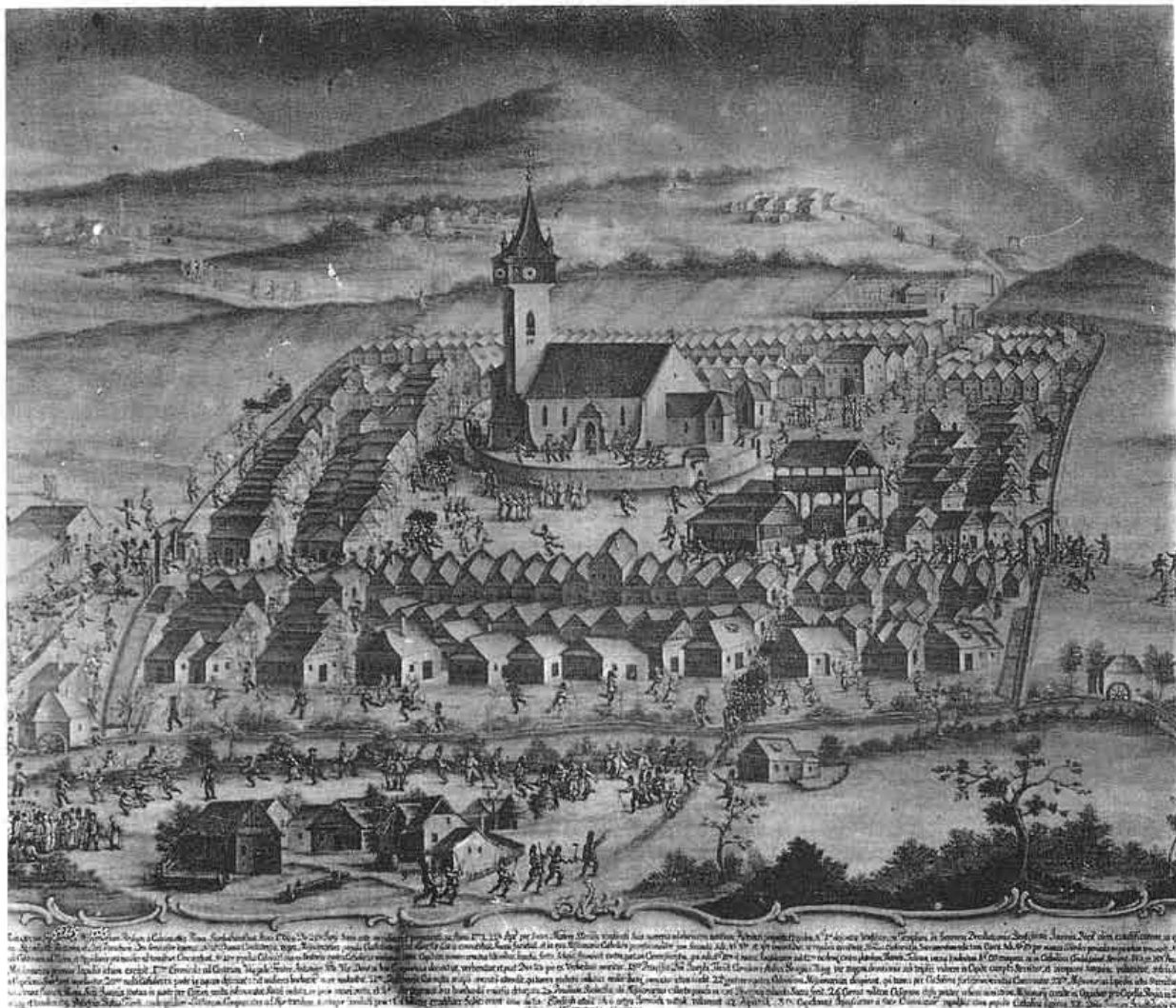
Tanečnica zo skupiny igrícov. Dielec Monomachovej koruny, nájdená v Ivanke, 11. stor. Foto S. Kovačevičová.

Žehra, Sliache, Liptovský Ondrej, gemerské, dnes väčšinou protestantské kostoly) zachovali doklad o oblube christologických a mariánskych cyklov, ako aj o oblube svätoladislavskej legendy. Neznámi majstri v týchto všeobecne známych cykloch na základe svojho majstrovstva a vkusu lokálnych objednávateľov pretavili väčšinou talianske vzory. Tieto cykly negramotným veriacim vizuálne sprostredkovali cirkevné učenie o dobre, zle, umučení a vykúpení. Preto ich aj nazývali „biblia pauperum“. Nemožno sa diviť, že zo 14. stor. pochádza aj prvý zápis duchovnej mariánskej piesne, ktorá sa na Slovensku dodnes spieva: „Maria matko, ráč prositi“.¹⁴

Mestá podľa nových regúl získali rozsiahlu právomoc, vrátane hrdelného práva. Ale šoltýski richtári mohli len tri razy do roka súdiť menšie previnenia. Tretina pokút pripadla im. Výnos mali aj z výčapu, jatky, mlyna, vyhne i obuvníctva. Šoltýske dediny však nemali robotnú povinnosť, čo sa odrazilo i v rôznosti kultúry a správania poddanských a šoltýs-

miest a dedín. Vytýčili sa rovné ulice, návšia, námestia s prípojom na poľné cesty i hradské. Centrálna poloha v rámci zástavby pripadla kostolom ako znaku moci cirkvi. Radnice či richtárske domy na týchto miestach boli znakom verejnej moci. Centrálna miesta i s budovami, datovanými 14.-16. stor., často dodnes slúžia na obchodovanie i na stretávanie občanov a vykonávanie rôznych zvykov a obradov. Intímny rodinný život a obrady s ním spojené sa odbavovali v trojpriestorových domoch, hospodársky život prebiehal v dvoroch a budovách rozmiestnených v chotári. Tento charakter zástavby a úlohu v živote spoločnosti vo väčšine dedín zaznamenal Etnografický atlas Slovenska nielen v kapitole venovanej sídlam a obydlíu, ale aj v kapitolách zaoberajúcich sa verejným životom, obradmi, tancom a hudbou.¹²

Porovnanie úspechov ekonomiky, spoločenského života a kultúry Slovenska s ostatnými časťami Uhorska ukazuje, že v 14.-16. storočí bol život na Slovensku na vysokej úrovni. Preto sa ani nemožno diviť, že s týmto obdobím súvisí aj veľký počet písomných i výtvarných pamiatok. Domáci i zahraniční odborníci vyslovujú mienku, že na Slovensku počínajúc 14. storočím došlo k prvej regionalizácii výtvarného umenia. Pamiatky tejto doby hovoria o lokálnom estetickom a etickom názore obyvateľov napr. Liptova, Gemera, Spiša.¹³ V súvislosti s tým možno predpokladať, že určité náznaky regionálnych odlišností v ľudovej kultúre sa mohli zjaviť už v tejto dobe, najmä v odevu a bývaní nížinných a horských oblastí Slovenska. Nástenné maľby veľkých chrámov (Levoča, Štítnik) i malých vidieckych kostolov (Ludrová,

Pravidelne obostavané námestie s centrálne situovaným kostolom. Rim. Sobota, pôdorys mesta z doby založenia, 1270. Olejomalba z r. 1771. Foto S. Kovačevičová.

kých obyvateľov takýchto lokalít (napr. poddanskej Východnej a šoltýskeho Važca i Štrby). Určité slobody mali v hradskejších dedinách i rybári, hájníci, honci, čo dosiaľ možno sledovať v správaní obyvateľov (napr. Hriňovej, Divína a pod.).¹⁵ Spoločenská úloha richtára v rámci lokality našla ohlas i v mládeneckých spolkoch pri voľbe vedúceho, ako aj v jeho funkciách počas obradov a zábav.¹⁶

Spojenie mestských banských a hutníckych centier so svetom sa dialo po suchu pomocou vidieckych povozníkov a po vode loďami a člmi. Prvenstvo vo vzťahoch pripadlo Čechám, Rakúsku, Nemecku a Poľsku (Krakov). Dovážali sa najmä jemné súkna, plátna, brokáty, zamaty, party, stuhy. Vyvážali sa farebné kovy a dobytok.¹⁷ Prosperita miest a úpadok poľnohospodárskeho vidieka spôsobili sťahovanie vidieckeho obyvateľstva do miest, čo v dôsledku znamenalo čiastočnú alebo úplnú slovakizáciu miest. K poslovenčeniu života prispela aj skutočnosť, že veľká časť zemanstva sa vedome hlásila k slovenskosti, čo sa podľa B. Varsíka prejavilo aj v poslovenčení priezvisk zakončených na „-sky“ namiesto „-de“.¹⁸ Koncom 15.

Trubač na bronzovej aquamanile, stredné Slovensko, 12. stor. - foto R. Bunčák.

a v 16. storočí k slovakizácii, a tým aj transferu kultúry miest na vidiek prispeli aj mestské školy, v ktorých sa vyučovalo aj po česky s množstvom dialektových miestnych slov.

Z tejto doby sú písmom fixované aj staré slová fungujúce v slovníku vidiečanov. Nachádzame ich v obchodných mestských knihách, najmä v knihe Žilinskej. Napr.: božiť sa, boženik, robotovať, materizna – dedičstvo po matke, tlumač, úžera, vrece, zbojstvo a pod.¹⁹ Mestá, bane a huty potrebovali zlepšiť zásobovanie rastúcej populácie mäsom, vlnou, lojom, mliekom, syrom, a preto zavádzali salašnícky chov oviec. Pod vedením odborníkov zvaných bačovia, valasi, prichádzajúcich na slovenské územie z južných karpatských oblastí, sa na salašoch chovali odolné plemená oviec, ktoré zužitkovali vysokohorskú pašu a košarovaním ju zúrodňovali. V tomto čase sa do nášho slovníka dostali aj pôvodne rumunské slová spojené so salašníctvom. Napr. bryndza, putera, žinčica, kumhár, koliba a pod. Dodnes sa používajú nielen u pastierov, ale aj v spisovnej slovenčine.²⁰

Životaschopnosť ľudových vrstiev slovenského, ale i nemeckého obyvateľstva bola taká silná, že prenikala i do výtvarného umenia, najmä na Spiši. Napr. Majster Pavol z Levoče a Majster MS si ako modely pre všeobecne rozšírené motívy brali miestne obyvateľstvo a výjavy aktualizovali reáliami každodenného života, v ktorom sa pohybovali.²¹

Zo 14.-15. a prvej pol. 16. stor. existuje rad kultúrnych prejavov, s ktorými sa stretávame i dnes. Sviatky, slávnosti a obrady s tým spojené uvedieme podľa poradia v kalendárnom roku.

Zo 14. stor. pochádza údaj o dni sv. Martina (11. 11.), podľa ktorého v Uhorsku v tento deň zhánali dobytok z paše a najímalo sa služobníctvo, čo u nás miestami pretrvalo do zač. 20. storočia.²² Naša i maďarská odborná literatúra uvádza, že zásluhou laikov a žiakov sa preniesli vianočné a veľkonočné mystériá z kostolov na námestia a do ulíc. Prvý raz sa tak stalo r. 1439 v Bratislave a postupne i v ďalších mestách (Bardejove, Prešove, Levoči, Kežmarku a pod.).²³ Maďarská literatúra uvádza, že šľahanie prútmi na deň Vraždenia nevinnia-

tok, čo u nás pretrvalo v súvislosti s pastiermi, je spojené so študentmi a pochádza z 15.-16. storočia.²⁴ Kronikár zapísal, že v r. 1427-97 sa na dvore kráľa Mateja na Nový rok rozdávali darčeky, čo malo zaručiť prosperitu nasledujúceho roka.²⁵ Uvádza sa tiež, že na Tri krále žobraví mníši obchádzali domy a svätili ich. V ten istý deň sa vraj chodilo aj s hviezdou.²⁶ Fašiangové masky údajne doniesla do Uhorska v 15. stor. kráľovná Beatrix. Na vidieku sa spojili so staršími pôvodnými maskami, čo údajne existovalo v 16. stor. až do prehratej bitky s Turkami pri Moháči r. 1526. Bachtin pripisuje fašiangovému smiechu a rozpustilosti silu uvoľnenia, čo pred dlhým a prísnyim pôstom povoľovala i cirkev.²⁷

Prvý máj sa podľa maďarských dokladov vítal zelenou, ktorou sa zdobili domy.²⁸ O ohňoch zapáľovaných na Jána (24. 6.) hovorí doklad z Bratislavy z r. 1484. Kazateľ M. Telegi r. 1577 píše o jánskych ohňoch ako o pamätných, ktoré však katolícka cirkev zakazovala.²⁹ Ďalšie doklady sa týkajú odpustu – hodov, pôvodne spojených so spomienkou na patróna kostola. Postupne však hlavnú doobedňajšiu cirkevnú časť zastrela poobedňajšie hodovanie s návštevníkmi prichádzajúcimi z filií. Hodovanie hraničiace s obžerstvom bolo tiež ventilom strohosti svetských i cirkevných predpisov.³⁰

Doklady pochádzajúce z miest sa týkajú aj hudobného života, a to najmä hudobných nástrojov a hudcov. Okrem píšťal a tambúr doložených v 11. storočí sú pre život vidieka dôležité gajdy. Kachličky z pecí i meno gajdoš túto profesiu i tvar gájd dokladajú v 15. storočí. Gajdošská hudba bola však obľúbená i v mestách. O tom svedčí aj doklad z Bratislavy, kde sa radní páni v 15. stor. zabávali pri gajdošovi a pištcovi.³¹ Všeobecne obľúbené gajdy však u nás v 18. storočí z vojenských kapiel vylúčili, kým v Škótsku gajdy pretrvávajú pri vojsku dodnes. Existuje pomerne veľký počet archívnych i ikonografických dokladov o nástrojoch, ktoré tvorili tzv. „nebeskú hudbu“. Patrili do nej husle, harfy, lutny, organ, triangel, citary. Ale starobylú formu husiel, zvanú u nás aj „žlobčoky“, „rebce“, dokladá plastika už v 11. storočí.³²

Aj tanečný prejav je doložený rôznymi záznamami a ikonografiou. Kolektívne tance, zachované u nás v podobe kolesových tancov najmä na východnom Slovensku, ustupujú najprv na šľachtických dvoroch a v mestách, neskôr aj na vidieku individualizovanému tancu párovému a sólovému. Takýto párový tanec zachycujú pecové kachličky z 15. stor., pochádzajúce napr. z Banskej Bystrice, nástenné maľby z meštianskeho domu v Bude a z hradu Runkelstein.³³ Názvoslovie odhaľuje pre vývin tanca ďalšiu zaujímavosť. Staršie sú názvy jednotlivých tancov: do šaflika, do vysoka, krucená, pod šable a pod., ako zovšeobecňujúci názov tanec, slovo, ktoré má svoj pôvod v nemčine. Napriek ustavičným cirkevným zákazom patrili tance u nás vo všetkých spoločenských vrstvách k obľúbenej zábave.

Vývin kultúry vidieka i miest v čase rastu včasného kapitalizmu (koniec 15. a 1. pol. 16. stor.) prerušili dve katastrofy. Roku 1514 Vörböczyho povstanie vyvolalo vznik zákon-

Žlobčoky - rebce. Detail plastiky, 11. stor., Pécs. Foto S. Kovačevićová.

Gajdoš a trubači. Graduale Posoniensis 1487, Bratislava. Foto S. Kovačevičová.

Turecký dobyvateľ a peštiansky paša. Súdobý drevorez, používaný v jarmočných tlačiarach aj v 19. stor. Foto S. Kovačevičová.

generácii sa poslovenčili.³⁴ Vojenský odborníci zakresľovali nielen banské plány, ale aj mapy.

níka Tripartitum, ktorým boli poddaní na večné veky pripútaní k pôde. Druhá katastrofa sa týkala prehratej bitky Uhrov s Turkami r. 1526 pri Moháči, čím sa otvorila brána pre usadenie sa Turkov v Uhorsku. Aj keď išlo o krušné obdobie, vývin sa nezastavil. Reformácia v 2. pol. 16. a v 17. stor. totiž zapustila pevné korene. Protireformácia nebola natoľko intenzívna ako v susedných Čechách a Rakúsku, čo súviselo so susedstvom s tureckou ríšou a s výsadami pohraničného územia, ktorým sa Slovensko stalo. Bolo križovatkou nielen obchodovania, ale aj vojenských protitureckých výprav, ktorých časť na našom území aj prezimovávala, čo všetko malo dosah aj na kultúru vidieka. Mestá, šľachta a školy mali styk s Lombardskom, Toskánskym, Holandskom, Sliezkym, Poľskom, ale i s Tureckom. Hranica medzi slovenským a českým územím akoby neexistovala. Prechádzali cez ňu stovky českých a moravských exulantov, ktorí u nás našli nový domov a v druhej

Poprava J. Dóžu r. 1514, súdobá rytina. Foto R. Bunčák.

Na takomto exponovanom území r. 1610 zvolali do Žiliny synodu, na ktorej došlo k osamostatneniu evanjelickej cirkvi od katolíckej, čo znamenalo v protestantských regiónoch prevzatie kostolov, fár a škôl. Protagonistami protestantizmu sa stali bohaté a politicky vplyvné osobnosti rodiny Thurzovskej a Révayovskej. Styk Thurzovcov s Fuggerovcami už v 16. stor. zabezpečoval nový druh baníckeho a hutníckeho podnikania a obchodu so zahraničím.³⁵ Tieto okolnosti mali dosah na vývin kultúry Slovenska. Vzástol počet mestských škôl aj v mestečkách, akými boli napr. Hybe, Trnovec, Dobrá Niva, Liptovský Ján, Turá Lúka, Myjava a pod. Vyučovalo sa tu troj a štvorjazyčne, a to nielen náboženstvo, ale šírili sa aj nové poznatky, ktoré sprostredkovali absolventi domácich i zahraničných univerzít.³⁶ Ústnou slovesnosťou sa nové poznatky šírili aj medzi tými, ktorí do školy nechodili. Druhou významnou zložkou pokroku bol rozkvet remesiel. Remeselníci sa v súvislosti s preľudnením miest sťahovali na vidiek. Najrozšírenejšie boli tie, ktoré súviseli s každo-

Tancujúci pár. Norimberský drevorez, 16. stor., používaný u nás v jarmočných tlačiarach aj v 19. stor. Foto S. Kovačevićová.

denným životom, módou a zbrojením. Bolo to napr. kováčstvo, mäsiarstvo, ševcovstvo, čižmárstvo, ktorých cechovné korene siahajú do 15.-16. storočia. V 16.-18. stor. existovalo na Slovensku vyše 40 remesiel.³⁷ Okrem remesiel potrebných v každodennom živote existovali exkluzívne remeslá, závislé od bohatstva rudných žíl, šľachtickej i patricijskej módy a požiadaviek cirkvi. Avšak prostredníctvom kostolov a slúženia v mestách i na dvoroch mali dosah aj na vkus širokých vrstiev.³⁸ V čase tureckých vojen sa časť remeselníkov z preludnených miest presťahovala na vidiek. Do tohto dedinského a malomestského prostredia priniesli nielen viaceré produkty, prispôbené novému konzumentovi, ale aj časť nemeckého názvoslovía, spojeného s cechmi regulovanou produkciou.

S existenciou zlievačov farebných kovov súvisí nielen výroba diel pre vojsko, nazývaných mažiare, ale aj liatie krstiteľníc a zvonov pre kostoly. Prvý známy zvon je zaznamenaný už v r. 1273 v Leleši. V mestách a na vidieku sa zvony rozšírili, až keď na domácej pôde vznikli zvonolejárne (prvá 1357 v Spišskej Novej Vsi). O oblube a rozšírení zvonov svedčí aj skutočnosť, že napriek rekviráciám, ku ktorým dochádzalo počas vojen, sa napr. na Spiši dodnes zachovalo 631 pôvodných zvonov.³⁹ Hlahol zvonov nebol len velebením Boha, a nezvolával len veriacich na bohoslužbu do kostola. Mal aj dôležitú časomernú funkciu, lebo sa zvonilo ráno, na obed a večer. Zvo-

Liptovskí baníci z Boce na prachovnici z r. 1737. Foto S. Kovačevićová.

Šablóvový tanec vo vojenskom tábore v Novohrade. Rytina podľa S. Mikoviniho, r. 1742.

nice a veže boli tak uspôsobené, že umožňovali šírenie zvuku na diaľku. Zvony signalizovali aj nebezpečenstvo (oheň, povodeň, nepriateľa). Hlahol zvonov sprevádzal zosnulých na poslednej ceste. Preto zvony i zvonár sa vo všetkých spoločenských vrstvách tešili veľkej úcte. Puknutie zvona alebo jeho zhabanie za vojny sa považovalo za zneuctenie zvona. Personifikácia úcty sa prejavovala i pomenovaním zvonov obľúbenými krstnými menami (napr. v Košiciach známy zvon Urban).

Dalším remeslom, ktoré prispelo k rozvoju kultúry, bola knihtlač. Tlačiarne vznikali na Slovensku postupne od 16. storočia. Na západnom (najmä Trnava, Skalica, Bratislava) i na východnom Slovensku (najmä Bardejov, Levoča) v siedmich až ôsmich jazykoch tlačili nielen náboženské knihy, učené traktáty, ale aj učebnice (najmä Komenského) a pre široké vrstvy jarmočné piesne a knižky ľudového čítania.⁴⁰

Remeslo, ktoré zasiahlo do hudobnej kultúry, bolo organárstvo, ktoré počínajúc 16. stor. pestovali viaceré rodiny na západnom Slovensku i na Spiši.⁴¹ Zborový spev za sprievodu organa mal u evanjelikov i u katolíkov udržiavať súdržnosť veriacich. Význam dvoch spevníkov (evanjelického Tranovského a katolíckeho Cantus catolici) rástol aj tým, že pôsobením matkocirkví sa hymnický spev stal obľúbeným aj na vidieku. Tranovského spevník

(„Tranoscius“) plnil aj významnú úlohu spojenia s rodnou krajinou, pretože si ho vystaňovalci spolu s Bibliou brali do cudziny.⁴² Silvánov spevník, vydaný r. 1521 v Prahe, má pre poznanie našich piesní aj ďalšiu úlohu. Autor v incipitoch piesní, podľa ktorých sa mali spievať náboženské piesne, zapísal nápevy a slová niektorých ľudových i historických piesní (napr. Čižičku vtáčku maličky, O Muránskom zámku, O Sihoti a pod.).⁴³ O existencii viacerých balád v 16.-17. stor. hovorí nielen maďarská literatúra, ale aj historický rozbor motiviky našich balád z pera folkloristu J. Horáka.⁴⁴

V súvislosti s cirkevnými protestantskými i katolíckymi, ako aj vrchnostenskými zákazmi sa zachovali zo 16.-17. stor. početné doklady o existencii niektorých zvykov.⁴⁵ Muránske artikuly hovoria, že v Gemeri sa zakazovalo na Veľký piatok klásť na hroby sošky.⁴⁶ V súvislosti s Turíčnymi sviatkami sa spomína zvyk volby kráľa, čo na Moravskom Slovácku pretrvalo dodnes. Niektorí naši odborníci sa domnievali, že vaňtanský chorovod „Omienci“ má tiež korene vo volbe kráľky. M. Bel zač. 18. stor. zaznamenal, že na Svätodušný pondelok sa poriadali púte k sv. Alžbete.⁴⁷ V súvislosti so zásadami didaktiky sa na jezuitských i protestantských školách začali v latinskej alebo materinskej reči hrať divadlá. Odborníci sa domnievajú, že korene ochotníckeho divadla siahajú k týmto školským začiatkom.⁴⁸ Zo sledovaného obdobia pochádzajú aj správy o procesoch a upaľovaní stríg. Napriek tomu sa viera v strigy a strigôňov miestami medzi ľudom zachovala do 20. storočia.⁴⁹

Po porážke Turkov a ukludnení domácich nepokojov, v súvislosti s reformami Márie Terézie a jej syna Jozefa II., došlo k zásadným zmenám vidieckeho i mestského života. Súviselo to aj s názorom, že blahobyť krajiny závisí najmä od práce roľníkov. Výchova tejto vrstvy obyvateľstva bola zverená nielen školám, ale aj osvietenскеj publicistike, ktorá bola väčšinou v rukách vzdelaných kňazov a učiteľov.⁵⁰ Títo spolu s vrchnosťou dbali o zdokonalenie pracovných nástrojov, bojovali proti alkoholizmu, poverám, nedostatočnej telesnej a bytovej hygiene, chorobám, požiarom, povodniam a pod. Medzi osvedčené pomôcky školy a osvety patrili aj príslovia a porekadlá.

V súvislosti s jozefínskym Tolerančným patentom sa v poslednej tretine 18. a zač. 19. stor. postavil rad luteránskych kostolov, ktoré nahradili staré drevené, postavené po Šopronskom sneme koncom 17. stor. za hradbami miest. Spoločným znakom tolerančných murovaných kostolov bolo, že nemali veže. Výborná akustika zvyšovala počuteľnosť a účinok kázní, organovej hudby a hymnického náboženského spevu (napr. Bratislava 1776, Liptovský Mikuláš 1783-75, Hybe 1822-26, Bardejov 1798-1808, Banská Bystrica 1794-96 a pod.). Pre rast kultúry a vzdelania bolo dôležité, že v bezprostrednej blízkosti kostolov vznikali luteránske koedukačné viactriedne školy s vyučovacím jazykom slovenským. V nich boli odchovaní mnohí významní slovenskí osvietenci a romantici.

Reformovali sa staré remeslá a v súvislosti s rodiacim sa štýlom života miest vznikali nové.⁵¹ Podľa zahraničných vzorov sa zakladali manufaktúry. Na západnom Slovensku vznikli manufaktúry textilné (súkenky, kartúnky) a fajansové. Ich odbyt presahoval hranice Slovenska i Uhorska. Šaštínska kartúnka zamestnávala vyše 7000 ľudí. Haličská súkenka zase prosperovala zásluhou 34 zahraničných odborníkov.⁵² Postupne sa tieto výrobky dostávali aj medzi ľudové vrstvy a mali vplyv najmä na vidiecky odev a interiér domov. Prebytok pracovných síl sa riešil rôznym spôsobom. Jedni z devastovaných dedín odišli kolonizovať Turkami opustené územie na úrodnej Dolnej zemi. Tu počas dvoch storočí spolu s ďalšími národnosťami vytvorili svojbytnú agrárnu dolniacku kultúru.⁵³ Tí, čo ostali doma, si privyrábali domáckou výrobou, ktorej produkty sa podomovým obchodom rozvážali do celého Uhorska i širokého okolia.⁵⁴

Patrí medzi pozoruhodnosti nášho vývinu, že po odchode Turkov jazykové prvky sprostredkované nimi nezanišli, ale sa predchádzajúcim bezprostredným stykom s nimi alebo pô-

sobením maďarčiny v priebehu 18. stor. udomácnili v našej reči. Podľa jazykovedca I. Kniezsu patria medzi ne napr. slová bašovať, bičak, čakan, čútor, frangia, hajduk, hambár, janičiar, kantár, kalpak, kepenek, pamuk, papuče, sukmana, tabak, torba a pod. Aj naša kuchyňa sa obohatila zeleninou a koreninami poznanými prostredníctvom Turkov (napr. paprika, tekvica). Medzi najznámejšie sprostredkované prvky patrí tiež tabak, fajčenie a káva. Tabak (dohán) a fajčenie vrchnosť v 17. a 18. stor. zakazovala. Avšak v priebehu 19. stor. sa spracovanie tabaku stalo štátnym monopolom. Koncom 18. a v 19. stor. sa fajka-zapekačka stala nerozlučným znakom tvrdých mužov, akými boli drevorubači, povozníci, bačovia a pod. Po porážke Turkov pri Viedni (1683) sa začala šíriť káva. Najprv ju považovali skôr za liek ako za poživatinu. Prostredníctvom Grékov sa otvorili koncom 18. stor. prvé kaviarne, kde sa okrem pitia kávy hrali vo Viedni aj hazardné kartové hry. Avšak už zač. 19. stor. sa kaviarne v mestách, akými boli Viedeň, Pešť, Praha, Bratislava, stali nielen miestom zábavy a oddychu, ale aj miestom čítania novín a diskusií vzdelaných osvietenecov a romantikov.

Osvetová výchova pôsobila nielen pozitívne, ale v podobe rôznych zákazov aj negatívne. Zákazy sa týkali najmä nákladného obliekania či veľkých svadieb.⁵⁵ V súvislosti s obrátením pozornosti na ľud ako na nositeľa hospodárskej prosperity sa zachovali jednotlivé zápisy ľudových piesní a tancov. Tak napr. E. Pascha v svojej skladbe „Harmonia pastoralis“ zaznamenal niektoré melódie vianočných piesní, ktoré sa dodnes zachovali v betlehenských hrách.⁵⁶ O zbojníckych tradíciách ako o dedičstve kuruckých tancov a piesní písal v pol. 18. stor. Hugolin Gavlovič.⁵⁷ Vojenské ťaženie a dvor Františka Rákóczyho pôsobili na obľubu cigánskej muziky. Liptovský zeman J. Luby, ktorého dedo slúžil v Rákóczyho vojsku, na základe pamätí tohto predka v pol. 19. stor. uvádza, že spolu s Rákóczym tiahla aj cigánska kapela, kde ako primáška účinkovala Cinka-panna. Kapela mala basistu i cimbalistu.⁵⁸ Maďarská literatúra, ako aj súdobá ikonografia dokladá, že z 18. stor. pochádza aj tanec verbunk, ktorý sa spája s verbovačkami do armády, existujúcimi v období rokov 1715-1848. Naša literatúra uvádza aj muzikantov, ktorí tento tanec svojsky interpretovali (J. Bihari, A. Čermák, J. Lavotta, I. Ružička).⁵⁹ Z tejto doby pochádza aj záznam o včlenení violy do sláčikových kapiel, čo u nás pretrvalo dodnes.⁶⁰

V poslednej tretine 18. stor. vzrástla nielen populácia, ale aj vzdelanosť a kultúra, čo sa stalo predpokladom nástupu obrodnenia a romantizmu na Slovensku. V tomto čase vznikali aj prvé koncepcie o historickej hodnote ľudovej kultúry, najmä folklóru. Väčšina našich národopisných prác sa v 2. pol. 20. stor. zaoberala sledovaním vývinu ľudovej kultúry v súvislosti s celkovým ekonomickým, spoločenským i kultúrnym rastom 19. a 20. storočia. Svedčia o tom jednotlivé monotematické a monografické práce, preto naše sledovanie ukončujeme prelomom 18. a 19. storočia.

POZNÁMKY

- 1 Pozri zoznam priloženej literatúry. – Časť podkladov tu uverejnených bola prednesená na 24. etnomuzikologickom seminári, poriadanom dňa 19. 11. 1996 v Bratislave, venovanom roľníckemu a pastierskemu folklóru.
- 2 Slovensko. Dejiny, s. 225, 225; – Slovensko. Kultúra, s. 36.
- 3 Slovensko. Kultúra, s. 29.
- 4 Slovensko. Kultúra, s. 55; – DÖMÖTÖR, T.: Ungarische Volksbräuche, s. 78.
- 5 Slovensko. Dejiny, s. 229, 242; – Slovensko. Kultúra, s. 515. Táto literatúra dokladá kláštory: 1131 benediktínsky v Bzovíku; 12. stor. – benediktínske: Ludany, Jánošovce, Krásna nad Hornádom, 1224 Skalka; 12. stor. Beleš, 1228 Jasov; 13. stor. premonštrátsky: Biňa, Šahy; 13. stor. Rytieri božieho hrobu, Štiavnicki cisterciáti Lipník, kláštor františkánsky Nitra, dominikánsky B. Štiavnica, klariský Bratislava, Trnava.

- 6 Slovensko. Dejiny, s. 229; – ŠMATLÁK, St.: Dejiny slovenskej literatúry, s. 85.
- 7 RATKOŠ, P.: Velkomoravské legendy a povesti; – Slovensko. Kultúra, s. 529; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy.: Ungarische Volkskunde, s. 60.
- 8 Slovensko. Kultúra, s. 35; – DÖMÖTÖR, T.: Ungarische Volksbräuche, s. 60.
- 9 DÖMÖTÖR, T., tamže, s. 60.
- 10 DÖMÖTÖR, T., tamže, s. 19; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy.: Ungarische Volkskunde, s. 615.
- 11 Slovensko. Dejiny, s. 249, 267.
- 12 Slovensko. Dejiny, s. 260; – Etnografický atlas Slovenska, IX. – XIX.
- 13 BAKOŠ, J., BIATHOVÁ, K., DVORÁKOVÁ, V. (pozri zoznam literatúry).
- 14 Slovensko. Kultúra, s. 519, 657.
- 15 Slovensko. Dejiny, s. 250, 266.
- 16 Etnografický atlas Slovenska, X, 2, 28.
- 17 Kurze Geschichte Ungarns, s. 50, 51; – Slovensko. Dejiny, s. 291; – Slovensko. Kultúra, s. 665; – Atlas Slovenskej socialistickej republiky, IX, 9, 19, Cesty v 15.-18. storočí; – HORVÁTH, P.: Obchodné styky...
- 18 Kurze Geschichte Ungarns, s. 59, 60; – Slovensko. Kultúra, s. 41, 43, 668; – VARSÍK, B.: Otázky vývinu ... s. 33-52.
- 19 Slovensko. Kultúra, s. 42.
- 20 Slovensko. Kultúra, s. 51; – EAS, III, 13, 15, 16.
- 21 BACHTIN, M. M.: Rabelais François, s. 34; – Dielo Majstra Pavla z Levoče a dielo Majstra MS.
- 22 DÖMÖTÖR, T., s. 48; – EAS X, 24.
- 23 Slovensko. Kultúra, s. 535; – KOVAČEVIČOVÁ, S.: K etnografickej charakteristike... s. 45.
- 24 DÖMÖTÖR, T., s. 27.
- 25 Tamže, s. 17.
- 26 Tamže, s. 30.
- 27 BACHTIN, M. M.: Rabelais François, s. 78; – DÖMÖTÖR, T., s. 30; – Slovensko. Kultúra, s. 522; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy.: Ungarische Volkskunde, s. 688.
- 28 DÖMÖTÖR, T., s. 43.
- 29 DÖMÖTÖR, T., s. 47; – KOVAČEVIČOVÁ, S.: K etnografickej charakteristike, s. 44, pozn. 40.
- 30 BACHTIN, M. M., s. 78 ad.; – DÖMÖTÖR, T., s. 40; – Etnografický atlas Slovenska, X, 26, 27; – KOVAČEVIČOVÁ, S.: K etnografickej charakteristike, s. 44, pozn. 40.
- 31 MANGA, J.: Ungarische Volkslieder und Volksinstrumente, s. 50; – Slovensko. Kultúra, s. 536; – KOVAČEVIČOVÁ, S.: K etnografickej charakteristike, s. 46.
- 32 Magyar Mővelődés Történet, I. s. 612; – MANGA, J., s. 50; – Slovensko. Kultúra, s. 530; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy.: Ungarische Volkskunde, s. 476, 484.
- 33 Etnografický atlas Slovenska, XVIII, 3; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy.: Ungarische Volkskunde, s. 488, 491; – Magyar Mővelődés Történet, I, s. 267, 351; – VOIGT, A. – HOLL, I.: Anciens carreaux, obr. 32.
- 34 Slovensko. Kultúra, s. 719; – Atlas československých dějin, 8. j.
- 35 Slovensko. Dejiny, s. 337, 365.
- 36 Slovensko. Dejiny, s. 293; – Slovensko. Kultúra, s. 153; – EAS, I. 23.
- 37 ŠPIESZ, A.: Remeslá na Slovensku, na s. 260-308 uvádza doklady o týchto remeslách pôsobiacich na Slovensku v 16.-17. storočí: cinári, čižmári, debnári, farbiari, garbiari, gombikári, halenári, hrnčiar, irchári, klobučníci, kominári, kordovaníci, kožušníci, krajčíri, kováči, murári, mydlári, nožiar, oknári, olejníci, opaskári, ostrohári, panciernici, pančuchári, paplonári, pekári, pivovarníci, postrihovači, prachári, puškári, remenári, sedlári, stolári, sviečkári, ševci, štitári, taškári, tesári, tkáči, tokári, valcháři, výšivkáři, zámočníci, zlievači; – TORANOVÁ, E.: Výšivkářstvo minulých storočí, na s. 138 a ď. uvádza v r. 1468-1791 výšivkářov v týchto mestách: B. Bystrica, Bardejov (1435), Bratislava (1434), Kežmarok, Komárno, Košice (až do r. 1791), Kremnica, Levoča, Pezínok, Prešov, Rožňava, Trnava. Podľa storočí ich bolo v 15. stor. 8, v 16. stor. 37, v 17. stor. 70, v 18. stor. 22.
- 38 TORANOVÁ, E.: Goldschmiedekunst in der Slowakei, dokladá zlatníkov v 14.-19. stor. najmä v spišských mestách, Košiciach, B. Bystrici, Bardejove, Bratislave, B. Štiavnici, Trnave. Súviselo to najmä s luxusom mestského patriciátu; – SPIESZ, A.: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov, s. 307.
- 39 Slovensko. Kultúra, s. 714. – SPIRITZA, J.: Spišské zvony; Autor uvádza na s. 21 zvonolejárske dielne, a to na východnom Slovensku 4, na strednom 3 a na západnom 2. Na s. 178 sa možno dočít...

- tať, že v Spiši sa ich z 15. do 20. stor. zachovalo 631; – A. Spiesz na s. 309 uvádza tieto zvonolejár-
ske strediská: Bratislava, Košice, Prešov, Rožňava, Štítik, Lučenec, Dobšiná, Vlachovo.
- 40 EAS, IV. 38 uvádza, že v 16. stor. existovali tlačiarne v Bratislave, Skalici, Trnave, B. Bystrici, Bar-
dejove; v 17. stor. aj v Žiline, Kežmarku, Rožňave, Košiciach, Levoči. – KOVAČEVIČOVÁ, S.:
Drevorez v ľudovej kultúre Slovenska.
- 41 GERGELY, O. – WURM, K.: Historické organy na Slovensku, na s. 30-35 dokladajú existenciu
organov a organárov od r. 1539. Medzi organármi uvádzajú mená J. Balvus, M. Burian, M. Strimi-
tzer, B. Gleckner, J. Veitt, J. Demicher, z 18. stor. M. Podkonický, M. Pažický, J. Kisszely, v 19. stor.
J. Kolbay, M. Šaško. Najväčší počet starých organov bol prestavaný alebo poškodený v 19. a 20.
storočí. Spolu sa na Slovensku zachovalo z 15. do 19. stor. 139 organov, a to zo 14. stor. 1, z 15. stor.
4, zo 16. stor. 8, zo 17. stor. 29, z 18. stor. 57, z 19. stor. 40.
- 42 Toto potvrdili výskumy v Maďarsku najmä medzi čabianskymi Slovákmi, v Tótkomlóši v r. 1955-56.
- 43 SILVAN, J.: Písneň na sedm žalmů kajících a jiné žalmy. Praha 1571; – Slovensko. Kultúra, s. 148,
151, 534, 535; – ŠMATLÁK, St.: Dejiny slovenskej literatúry, s. 155, 156, 165-171; – Evanjelický
spevník Cithara sanctorum, zostavený J. Tranovským, vyšiel v Levoči r. 1636, katolícky Cantus Cat-
tolici, zostavený B. Szöllösim, v Levoči 1655.
- 44 HORÁK, J. – HLOŽNÍK, V.: Slovenské ľudové balady, úvod.
- 45 DÖMÖTÖR, T., s. 9; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy., s. 684.
- 46 KOVAČEVIČOVÁ, S.: Z Reussovho rukopisu o histórii Hroncov. Slov. Národop, 1956, s. 227-314.
- 47 DÖMÖTÖR, T., s. 44; – O važtianskych „Omiliencoch“ to tvrdil A. Melicherčík.
- 48 Slovensko. Kultúra, s. 147; – EAS XVII 93.
- 49 BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy., s. 721; – EAS, XIV 9-11.
- 50 Slovensko, Kultúra, s. 170 uvádza najmä týchto osvietených autorov, ktorí venovali svoje práce
výchove: J. I. Bajza, L. Bartolomeides, M. Bel, J. Fándly, S. Tešedík a pod.
- 51 Podľa A. Špiesza, c.d., v 18. a zač. 19. stor. vzrástol najmä počet nasledovných remesiel: hodinári,
hrebenaři, hrnčiarı, ihliari, knihári, kolesári, medovníkari, organári, pokrývači, povrazníci, pramkáři,
pytlíkari, rukavičkari, sitári, sklári. Podľa jeho údajov (s. 15) nad 10 % bolo čižmárov, krajčírov,
mäsiarov, vyše 4 % obuvníkov, kožušníkov, súkeníkov, vyše 3% klobučníkov, pekárov, tkáčov.
- 52 ŠPIESZ, V.: Manufaktúry na Slovensku, s. 366 uvádza v r. 1725-1825 tieto manufaktúry: vinárske
(najmä západné Slovensko), bavlnárske (Čeklís, Bratislava, Šaštín), plátenicke (Teplička, Levoča),
hodvábnické (Bratislava, Trnava), klobučnicke (Bratislava, Košice), kožiarske (Sobotište, Teplička
n.V.), likérky (Rohožník, Palárikovo, Boleráz, Lefantovce, Holíč, Humenné, V. Kazimír), keramické
(Halič, Kremnica, Muráň, B. Bystrica, Sp. N. Ves, Kežmarok, Prešov, Rožňava, Košice). Haličsku
založili r. 1743 a zanikla 1843; haličská súkenka v r. 1776-80 pracovala s 34 cudzími odborníkmi
(s. 102-103); šaštínska kartúnka zamestnávala v r. 1789-90 7450 ľudí. Predávala v Uhorsku do Bra-
tislavy, Pešti, Temešváru, Debrecína; v cudzine vo Viedni, Št. Hradci, Linzi, Kremsi, Prahe, Brne,
Terste, Frankfurte a v Neapole. Uhrovská súkenka r. 1847 predávala najmä do Maďarska, Bratislavy,
Trnavy, Trenčína, Altenburgu, v Györi i v samom Uhrovci. Najviacej súkna sa predávalo halenové-
ho, ale na odbyt išlo aj vojenské súkno a vojenské prikrývky (EAS IV 29a, b).
- 53 Žijú dodnes v Maďarsku v okolí Békéščaby, vo Vojvodine, okolí Petrovca, v Rumunsku, v Nagyla-
ku.
- 54 EAS V, 6, 7, 8.
- 55 DÖMÖTÖR, T., s. 10; na s. 55 zaznamenáva, že r. 1785 zakázali v Cseperde chodiť s Mikulášom
a čertom, lebo deti mali veľký strach.
- 56 Slovensko. Kultúra, s. 537.
- 57 Slovensko. Kultúra, s. 157; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy., s. 533, 538.
- 58 BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy., s. 485; – KOVAČEVIČOVÁ, S.: Liptovský Svätý Mikuláš, s. 110.
- 59 Slovensko. Kultúra, s. 541; – BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy., s. 495.
- 60 Tamže, s. 484; – EAS XIX 8, 9.

POUŽITÁ LITERATÚRA

Atlas československých dejín. Praha 1965.

Atlas slovenskej socialistickej republiky. Bratislava 1980.

BACHTIN, M.M.: Rabelais François. Lidová kultúra stredoveku a renesance. Praha 1975.

- BAKOŠ, J.: Dejiny a koncepcie stredovekého umenia na Slovensku. Bratislava 1984.
- BALASSA, I. – ORTUTAY, Gy.: Ungarische Volkskunde. München-Budapest 1982.
- BIATHOVÁ, K.: Maliarske prejavy stredovekého Liptova. Bratislava, 1983.
- Bürgersinn und Aufbegähren. Wien 1987, katalóg rovnomennej výstavy.
- Dejiny filozofického myslenia na Slovensku. Bratislava 1987.
- Dejiny slovenskej literatúry. Bratislava 1962.
- DÖMÖTÖR, T.: Ungarische Volksbräuche. Budapest 1972.
- DVOŘÁKOVÁ, V. – KRÁSA, J. – STEJSKAL, K.: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Bratislava-Praha 1978.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1, 2. Bratislava 1995.
- GERGELYI, O. – WURM, K.: Historické organy na Slovensku. Bratislava 1982.
- HORÁK, J. – HLOŽNÍK, V.: Slovenské ľudové balady. Bratislava 1956.
- HORVÁTH, P.: Obchodné styky s Poľskom v 16. stor. Rukopis z r. 1955.
- KNIEZSA, I.: A Magyar nyelv szláv jövevényszavat. I, 2. Budapest 1955.
- KOVAČEVIČOVÁ, S.: Etnografické vyhodnotenie hrobových nálezov zo Starej Haliče. In: Monumentorum tutela. Bratislava 1967-68, s. 423 a ď.
- K etnografickej charakteristike ľudových štvrtí a kolónii Bratislavy v minulosti. Slov. Národop., 1985, s. 33 a ď.
- Človek tvorca. Bratislava 1987.
- Od znaku po ornament. In: Ornament a štýl. Bratislava 1996, s. 37-48.
- Knižný drevorez v ľudovej tradícii. Bratislava 1974.
- Z Reussovho rukopisu o histórii Hroncov. Slov. Národop., 1956, s. 277-314.
- Liptovský Svätý Mikuláš. Mesto spolkov a kultúry. 1830-1945. Liptovský Mikuláš 1992.
- KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.
- Kurze Geschichte Ungarns. Budapest 1979.
- Magyar Művelődés Történet. Budapest, okolo 1930.
- MANGA, J.: Ungarische Volkslieder und Volksinstrumente. Budapest 1969.
- PRAŽÁK, V.: K dejinám slovenského vyšivačského ornamentu. In: Bratislava 7, 1993, s. 251-304.
- Slovenské ľudové vyšívky. Bratislava 1935.
- RATKOŠ, P.: Veľkomoravské legendy a povesti. Bratislava 1977.
- SILVÁN, J.: Písně nové na sedm žalmů kajících a jiné žalmy. Praha 1571.
- Slovensko. Dejiny. Bratislava 1971.
- Slovensko. Kultúra. Bratislava 1979.
- SOPKO, J.: Kroniky stredovekého Slovenska. Bratislava 1995.
- SPIRITZA, J.: Spišské zvony. Bratislava 1972.
- STEHLÍKOVÁ, M.: Ľudové ozdobné plachty v Slovenskom národnom múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku. Banská Bystrica 1966.
- ŠMATLÁK, ST.: Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť. Bratislava 1988.
- ŠPIESZ, A.: Manufaktúrne obdobie na Slovensku. 1725-1825. Bratislava 1961.
- Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava 1972.
- TORANOVÁ, E.: Goldschmiedekunst in der Slowakei. Bratislava 1975.
- Vyšívky minulých storočí. Bratislava 1984.
- VALLÁŠEK, A.: Zisťovací archeologický výskum v areáli kostola v Starej Haliči. In: Monumentorum tutela. Bratislava 1967-68, s. 387 a ď.
- VARSÍK, B.: Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva. Bratislava 1988.
- VOIGT, P. – HOLL, I.: Anciens careaux de people Hongrois. Budapest, 1963.
- ZÁTURECKÝ, P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava 1974.

THE HISTORICAL ROOTS OF SOME FEATURES OF FOLK CULTURE IN SLOVAKIA

Summary

The study is based on written sources published in Slovakia and in Hungary. The starting point is the idea that certain features of folk culture, known in the 19th and 20th centuries, have older historical roots. They usually came to Slovakia in connection with various ideological-political currents. They penetrated into various communities, where they continued for centuries with particular functions and variations of form. In religiously and ethnically differentiated communities, they were part of particular cultural systems, which had an impact on their modification and on perceptions of their meaning. The author is leaving ascertaining when they penetrated into the system of folk or rural culture for further research. She proceeds chronologically through the documents she has obtained. She deliberately omits the period from the 7th to 9th centuries, which is already relatively well known in connection with tracing pre-Christian survivals and increased interest in this period.

In dealing with the 10th to 12th centuries, it is based on the findings of archaeologists and historians (especially the research of the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences and of M. Kučera), which show that after the coming of the old Hungarian tribes to Central Europe, there was coexistence between the Hungarians and the Slovians of the former Great Moravia. The continuity of coexistence and life is shown not only by the archaeological finds, but also by the names of contemporary social differentiation, preserved in Hungarian. Further evidence is provided by the names of dozens of places in southern Slovakia, according to the analysis of which linguists have determined the differentiation of employment of the rural population of that period. The establishment of the older county division in the period 1043-1053 was important for the cultural life of the countryside and for regional differentiation continuing in later centuries. The regulation about the construction of one, especially masonry church and parish for ten villages was also important for culture and the strengthening of Christianity. This division persisted in the organization of mother and daughter churches up to the 19th century, and had an impact on the creation of small cultural micro-regions. Records of market centres are also preserved from this period, as well as a record of the word „oldomáš“ by which buying and selling was confirmed. Basic changes in the economy, social life and culture occurred at the end of the 13th and in the 14th centuries with the introduction of socio-economic reforms. The monarchs were inspired to introduce them by life in Western European towns and their rural surroundings. This involved not only reforms according to the example of Western European domestic economy, mining and metal working and crafts, but also the method of constructing new towns and „šoltýsky“ villages, which overlain by later development can still be recognized today. The prosperity of the towns and the decline of the countryside led to the migration of country people to the towns. This meant a gradual Slovakization of the towns. The establishment of town schools, in which teaching was done in Czech, close to Slovak, also contributed to the Slovakization of culture and to the penetration of knowledge and culture from the towns to the countryside. The Slovakized gentry also contributed to the transfer of urban values to the countryside.

The development of the culture of the countryside and the towns in the period of the growth of early capitalism (end of 15th and first half of 16th century) was interrupted by two catastrophes. In 1514, Vörböczy's uprising caused the introduction of the Tripartitum law code. On the basis of its claims, the serfs were permanently tied to the soil. The second catastrophe was the defeat of the Hungarians by the Turks at Moháč in 1526, which opened the gates to the settlement of the Turks in Hungary. Although it was a troubled period, the development of culture did not stop. In the second half of the 16th and 17th centuries, the Reformation put down firm roots in Slovakia. The Counter-Reformation was not as intensive as in neighbouring Bohemia and Austria. This was connected with the Turkish wars and the privileges of a frontier territory as Slovakia had become. In connection with this, the number of town and country schools grew, as did knowledge of new building methods, the

development of crafts, communications and trade. In connection with these developments, a significant number of documents of the culture of the countryside date from the 16th and 17th centuries. They especially concern customs. Church hymns, the existence of organ music, and the functioning of town and church bodies had an impact on the development of musical culture, and in connection with the mother churches, also in the countryside. Military settlements and life in them also had an impact on the appropriation of new elements of male dance. Craftsmen, who withdrew from the towns to the rural population of the larger villages and small towns, enriched the material culture with new elements, especially in dress and housing.

After the defeat of the Turks and the settling of domestic unrest in connection with the reforms of Maria Theresia and her son Joseph II, there were basic changes in rural life. This was connected with the view that the well-being of the country depends especially on agricultural work. Education of this level of the population was entrusted to schools and instructive popular writers, mostly educated priests and teachers. They were concerned with perfecting tools for work, they struggled against alcoholism, superstition, inadequate bodily and home hygiene, disease, fire, floods etc. The surplus work force was dealt with in two ways. People from the devastated villages went to colonize the territory abandoned by the Turks in the fertile Low Lands (Dolná zem) in the south of modern Hungary between the Danube and Tisa. In this region, for two centuries, they created a unique agrarian Low Land culture, together with other nationalities. Those who remained at home earned extra money by domestic production, and selling the products by peddling throughout the Kingdom of Hungary and neighbouring countries. They also began to establish factories, which, especially in western Slovakia, were devoted to producing textiles. They produced fancy cotton and cloth for the domestic Hungarian market, and for the army.

In the last third of the 18th century, there was growth not only in population, but also in education and culture, which became a pre-condition for the start of renewal and romanticism in Slovakia. In this period, the first collections of folklore were formed and the characteristics of material culture were recorded in drawings. The romantic movement of Štúr attempted to produce the first scientific conception of the origin and significance of folk culture.

Vydáva Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Ročník 45, 1997, číslo 1
Vychádza štvrťročne

Hlavný redaktor:
Doc. PhDr. Milan Leščák, CSc.

Výkonná redaktorka:
PhDr. Zora Vanovičová

Redakčná rada: PhDr. Stanislav Brouček, CSc., Doc. Lubica Droppová, CSc., PhDr. Božena Filová, CSc., PhDr. Milan Kiripolský, PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, CSc., PhDr. Jan Krist, PhDr. Martin Mešša, PhDr. Magdaléna Paríková, CSc., Prof. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Zora Rusnáková, CSc., PhDr. Peter Salner, CSc., PhDr. Miroslav Válka.

Adresa redakcie: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava
Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o. P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences

Vol. 45, 1997, Number 1

Editors: Milan Leščák, Zora Vanovičová

Address of Editor: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia and Slovart, A.C., odd. časopisov, Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences

Année 45, 1997, No 1

Rédacteurs: Milan Leščák, Zora Vanovičová

Adresse de la rédaction: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

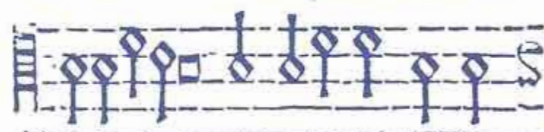
Jahrgang 45, 1997, Nr. 1

Redakteure: Milan Leščák, Zora Vanovičová

Redaktion: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slowakei

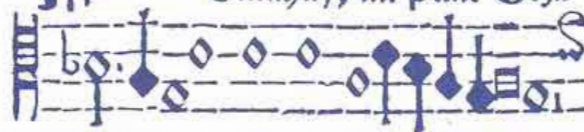
SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

Zpívá se jako: Cizjčka Ptáčka.

radošti nenij/ smrtjati swau newin
nošt

Tato Púsnicka zpívá se jako
Seogj Lipta w cirem Poli lujtu syro
keho/ cal jakž mnohý rad druhés
mu wer/s zadržij.

Bryšte chcy twým werným bý ti:
Pomás